

Globalizacija, individualizacija in socialna izključenost mladih

Povzetek

V članku so opredeljena temeljna globalna tveganja, ki zadevajo mlade ljudi na ravni njihovih vsakdanjih življenjskih izkušenj in praks. V devetdesetih se je dogodil tektonski premik v vrednostnih usmeritvah mladih, ki jim zasebnost (družina, prijateljstvo, partnerstvo) pomeni najvišjo vrednoto. Mladi iščejo zasebne, biografske rešitve za strukturne probleme. Prisiljeni so v zgodnje in informirane odločitve o lastnih življenjskih poteh, hkrati pa so daljše obdobje odvisni ali polodvisni od izvornih družin. V obdobju "nove individualizacije" poteka proces dekonstrukcije mladine kot družbene skupine v množico individuov, ki se globoko v zasebnosti trudijo za čim boljši življenjski prostor in se izogibajo skupnemu delovanju, s tem pa tudi možnosti, da bi bili politično pomembni.

Ključne besede: mladi, globalizacija, individualizacija, socialna izključenost, zasebnost, družina

Summary

The article discusses the basic global risks which concern youth in their everyday life and experiences. A tectonic shift in life orientations of youth occurred in the 1990s: private life (family, friendship, partnership) became the most important value. Young people are searching for private, biographical answers to structural problems. They are being forced to make early and well informed decisions about their life course, and the period of dependence or semi-dependence on their families of origin is being prolonged. In an era of "new individualism" youth is deconstructing itself into a crowd of individuals who privately seek the best possible life position while avoiding any collective action and thus missing the chance to become politically relevant.

Key words: youth, globalisation, individualisation, social exclusion, privacy, family

JEL: Z 13

1. Uvod

Prelom tisočletja je v pojmih družbenih ved označen kot obdobje visoke moderne, ki na

vsakdanje življenje ljudi deluje na dva bistvena načina, na splošni in svetovni ravni kot globalizacija ter na osebni ravni kot intenzivna individualizacija življenjskih potekov.¹

* Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani

¹ Globalizacija in individualizacija sta dve strani istega procesa in ju ni mogoče obravnavati ločeno. Globalizacija je pojem, ki se zadnje desetletje prosto sprehaja po naših življenjih. Bolj ko je pojem vseprisoten, manj se zdijo jasni njegovi pomeni. Zato ga kar opredelimo: globalizacijo razumem kot planetarno raztegovanje svetovnega sistema liberalnega kapitalizma, ki ga v zadnjih desetletjih pospešuje razvoj transportnih in komunikacijskih tehnologij. Poglavitni kulturnopolitični orodji svetovnega sistema sta interpelacija v "civiliziranost" (se pravi, prepoznavati se v vrednotah in življenjskih slogih zahodnega sveta) in agresivna ponudba domnevno večvredne zahodne parlamentarne demokracije.

Individualizacijo sodobni socialno-psihološki učbeniki večinoma opredeljujejo kot posamezničino/-kovo težnjo po individualnem življenjskem slogu, po tem, da odloča o svoji izobrazbi, poklicu, delovnem mestu, kraju in načinu življenja ipd. Individualizacija naj bi omogočala razvijanje pluralnih in decentriranih oblik subjektivnih struktur, kar naj bi "nove, individualizirane ljudi" zbrkljanih identitet razlikovalo od stabilnih, trdnih jazov tradicionalnega subjekta industrijske moderne družbe. Sama individualizacija razumem bolj kot učinek samoprevar, h katerim je veliko prispevalo tudi družboslovje zadnjih desetletij; v visoko stratificiranih sodobnih družbah so "svobodne izbire" (o čemer koli že, sploh pa o življenjsko pomembnih rečeh) lahko lečasne in zato prej ko ne iluzorne. A iluzije učinkujejo politično: več ko je obsesivnega ukvarjanja s samim seboj, bolj ko so biografski projekti življenjske politike vse večjega števila ljudi, manjše so možnosti prepoznavanja strukturnih prisil (in individualizacija gotovo je strukturna prisila!), manj je sodelovanja in solidarnosti.

Precejšen del življenja ljudi v visoki moderni se odvija na podlagi nepoznavanja delovanja stvari, na katerih temelji vsakdanje življenje (koliko običajnih ljudi pa ve, kako v resnici delujejo prevozniki sistemi, finančni trgi, računalniška medmrežja, telekomunikacije, mednarodne korporacije ipd.) in je zato abstraktno zaupanje v strokovne sisteme postalo prisilna sestavina vsakdanjega življenja. A ne brez tveganj in groženj, ki se v zadnjem času tako nazorno kažejo kot slabosti strokovnih sistemov in kot sistemske nezmožnosti nadzorovanja: (nepotrebna) panika ob tisočletnem hrošču, strah pred boleznijo "norih krav", ekološka tveganja ipd. Prav v devetdesetih se je zgodil eksistenčni rez, ki nas je tako rekoč na mah prestavil v samo jedro sodobnih turbulenc. Ekološka tveganja, kot so jedrske elektrarne, gensko spremenjena hrana, segrevanje ozračja zaradi ozonskih lukenj ali okužba z virusom HIV ..., so še nedavno lahko delovale povsem abstraktno, kot nekaj, kar se dogaja "drugim" in "drugje", medtem ko smo sami še "kar na varnem". Vsakdanji računalniški virusi, ko gre za banalno majhne, a hkrati globalne sistemske nezgode, ali BSE in nova Kreutzer-Jacobsova bolezen pri človeku, ko gre za usodnejša dogajanja, pa je abstraktna tveganja pripeljala naravnost na domače zaslone in vsakdanje krožnike. Septembrski napad na samo jedro svetovnega sistema, po katerem "svet ne bo več, kar je bil", je ontološko varnost tudi najbolj privilegirane dela sveta dokončno prestavil v svet iluzij ali vsaj postavil v oklepaje. Drugače rečeno, temeljna globalna tveganja niso več zgolj abstraktna, življenjska tveganja, niso več zgolj stvar "sveta tam daleč", od katerega se je moč odmakniti s preprostim pritiskom na daljinec, temveč so premaknjena dobesedno v vsakdanjost ...²

2. Mladi v devetdesetih

Raziskovalke in raziskovalci mladine v Evropi že od sedemdesetih let naprej ugotavljajo, da se je v temeljnih vrednotnih usmeritvah mladih dogodil tektonski premik; mladi so se eksplicitno odmikali od velikih tem, velike zgodovine in ideologij k malim zgodbam zasebnosti vsakdanjosti, prijateljstvu, partnerstvu in družini. To smo v raziskavah našega centra odkrivali tudi v devetdesetih letih v Sloveniji³: mladi so vztrajno

govorili o obrnjenosti vase, negovanju zasebnih socialnih mrež kratkega dosega in zavračanju javnosti, predvsem politične javnosti. Toda ta polarizirana podoba lahko zavaja: kljub izraženemu individualizmu mladi niso egoistično zartzi zgolj vase in v svoje interese, prav nasprotno. Mladi so ves čas izražali visoko raven socialne občutljivosti in tudi pripravljenost na prostovoljne dejavnosti kot alternativno socialno javnost. To, kar so zavračali, ni bila javnost nasploh, ampak politična javnost kot avtoritarna prevlada moči.

V enakem času, od sedemdesetih let dalje, se je na makrosistemski ravni prav tako dogajal tektonski premik; po mnenju večine analitikov globalizacije so se začeli temeljni globalizacijski procesi v obeh ključnih smereh, ki ju je podpiral predvsem razvoj informacijsko-komunikacijskih tehnologij: raztegovanje svetovnega sistema kapitalizma v ekonomskem in političnem smislu (svet kot "globalna vas") in svetovno razširjanje njegovih ideoloških (kulturnih) mehanizmov ("mcdonaldizacija sveta"). Na makroravni se razkrajala suverenost nacionalnih držav (in zveze, kot je EU, niso nikakršna izjema), ki pomenijo eno zadnjih ovir multinacionalnim korporacijam in nadteritorialnemu finančnemu kapitalu, zaradi česar se politične državljanke in državljani spreminjajo v zasebne potrošnice in potrošnike, na mikro-individualni ravni pa se drobijo mehanizmi in institucije socialne varnosti ter krepijo osebni občutki ogroženosti in tveganj. Odzivi (mladih) ljudi zato niso tako presenetljivi: obrat v zasebnost, vase, v lastno telo kot tako rekoč zadnje prizorišče, na katerem je še mogoče "javno" delovati na eni strani, in odpor do velikih tem, politike, ekonomije, zgodovine, ki so nepregledne in delujejo kot naravne ujme, ki se jim dozdevno ni moč in ni smiselno upreti, na drugi strani. Zato postaja danes problem "ontološke varnosti" dobesedno problem preživetja.

Pri tem je osrednjega pomena občutek, da se lahko zanesemo vsaj na ljudi in stvari v neposrednem življenjskem okolju. Družbeni čas "pridobivanja" ontološke varnosti sta otroštvo in mladost in njeno družbeno okolje so družine. Zato nas podatki o tem, komu anketiranci v naših raziskavah najbolj zaupajo, niso presenetili (tabela 1).

² Doživljanje tveganj - podobno kot doživljanje globalizacije - obvladuje sindrom TINA (There Is No Alternative). Oboje se skuša prikazovati kot vremenski pojav zunaj dosega človeške dejavnosti; sintagma TINA je v osemdesetih pogosto uporabljala britanska železna lady, v Sloveniji smo se je naposlušali ob vstopu v Nato in EU.

³ V Centru za socialno psihologijo/studije mladine na Fakulteti za družbene vede v Ljubljani smo v devetdesetih letih opravili štiri empirične raziskave mladine na velikih vzorcih: v letu 1993 smo raziskovali dijake, v letu 1995 študente, leta 1998 smo raziskovali socialno ranljivost mladih, v letu 2000 smo opravili reprezentativno raziskavo mladine v Sloveniji.

Tabela 1: V kolikšni meri zaupaš naštetim? Nič, malo, srednje, precej ali popolnoma (v vsaki vrstici obkroži eno številko).

	Nič 1	Malo 2	Srednje 3	Precej 4	Popolnoma 5
staršem	0,9	3,9	16,2	45,3	33,7
bratom in sestram	5,6	6,3	19,3	42,5	26,2
profesorjem	15,0	30,0	42,6	11,7	0,7
šolam, izobraževalnim ustanovam	9,1	21,8	45,6	22,2	1,3
ekološkim gibanjem	9,8	23,2	50,2	15,5	1,3
predsedniku države	17,0	23,5	40,1	16,4	2,9
političnim strankam	32,2	47,6	18,6	1,6	0,0
vodilnim politikom	29,6	44,8	22,2	3,2	0,1
bogu	30,6	22,1	23,5	14,1	9,8
medijem (časopisom, televiziji)	7,8	30,6	45,9	14,9	0,9
prijateljem	0,3	1,6	12,5	57,7	27,8
duhovnikom in cerkvi	36,1	26,2	25,3	10,4	2,1
sodiščem	8,2	21,5	45,8	21,7	2,8
slovenski vojski	10,7	23,3	43,5	19,3	3,2
Evropski uniji	14,0	27,5	44,7	12,9	0,8
Nato paktu	15,4	26,2	42,9	13,3	2,1

Vir: Miheľjak, V. (ur.): Mladina 2000, (2002: 81).

Kar 59,9 odstotka anketirancev torej popolnoma zaupa ožji družini, staršem ter bratom in sestram, kar – če se nekoliko pošalimo – govori o izraziti potrebi po ontološki varnosti med mladimi v Sloveniji. A ta ni prav nič drugačna od tiste, ki jo v ožjo družino ter sorodstvo vlagajo ljudje v Sloveniji nasploh. Po podatkih raziskav SJM v devetdesetih letih družini in sorodnikom v celoti ali precej zaupa 86,9 odstotka ljudi v letu 1996 in 92 odstotkov ljudi v letu 1999. Zaupanje v družino je v Sloveniji izrazito in se ne razlikuje po starosti in izobrazbi anketirancev. Tako visoke in enoznačne stopnje zaupanja kot družina nima nobena druga sistemska institucija (Kurdija, v: Hanžek, Gregorčič, ur., 2001: 56).

Življenjske izkušnje mladih ljudi v sodobnih industrializiranih družbah so se v devetdesetih letih temeljito spremenile; spremenila so se družinska in prijateljska razmerja, drugačne so izkušnje v izobraževalnem sistemu, zaposlitvi in načinih zaposlovanja, v prostem času in pri oblikovanju življenjskih stilov. Del sprememb se gotovo nanaša na razmere, ki presegajo državne okvire, kot je npr. prestrukturiranje trga delovne sile z naraščajočimi zahtevami po novi, zelo usposobljeni, prožni in izobraženi delovni sili. Podobne učinke imajo ukrepi socialnih politik, ki domala povsod raztezajo obdobje odvisnosti mladih od njihovih družin, del sprememb pa še posebej zadeva države v prehodu, ki so opravile hitre prehode v tržno ekonomijo in parlamentarni demokratizem. Mladi ljudje najprej in najbolj

občutijo posledice teh sprememb, srečujejo se s tveganji, ki jih generacija njihovih staršev tako rekoč ni poznala. Večina sprememb se je dogodila v relativno kratkem času, zaradi česar postajajo območja, ki so nekdaj zagotavljala kolikor toliko zanesljive in napovedljive prehode v odraslost, negotova in zamegljena. Naraščajoča negotovost prehoda v odraslost, čemur nekateri avtorji pravijo kar “ontološka praznina” ali tudi “prazna prihodnost”, je danes skupni imenovalac mladih ljudi po vsej Evropi. Omenjene spremembe, predvsem dramatična oznaka ontološke praznine, ki da preži na večino mlade generacije, seveda odmevajo v družboslovnih refleksijah sodobnosti. Zastavlja se predvsem vprašanje, ali te spremembe napovedujejo prehod v novo obdobje, katerega pomen naj ne bi bil nič manjši od pomena prehoda iz srednjega v novi vek, ali pa so le posledice modernizacije. Postmodernisti, kot sta Lyotard (1984) ali Baudrillard (1988), menijo, da vstopamo v novo, postmoderno obdobje, v katerem analiza družbene strukture izgublja svoj smisel. Vzorci socialnega vedenja in individualizirane življenjske poti naj bi postajali nepredvidljivi, velike družbene teorije in klasični sociološki dejavniki (spol, starost, razred, rasa, narodnost ...) pa neustrezni pri pojasnjevanju spremenljivosti individualiziranih življenjskih potekov in stilov. Drugi avtorji so skeptični do postmodernističnih premišljanj in odklanjajo tudi pojem postmoderne ter raje govorijo o pozni ali visoki moderni (Giddens, 1991) ali

“refleksivni modernizaciji” (Lasch, 1992). Pluralnost in diferenciacija življenjskih svetov, slabljenje skupnostnih ureditev in občutki negotovosti so značilnosti modernizacije, s katerimi se je ukvarjala že vsa klasična sociologija. Ali se v sodobnosti res dogaja kaj tako novega, da stari družboslovni koncepti družbenih sprememb ne ustrezajo več? Nagibamo se k mnenju, da epistemološke zmede ne povzročajo nove prvine, ampak zamegljevanje učinkov klasičnih socioloških dejavnikov. Povedano drugače, socialni in ekonomski statusi ljudi še naprej bistveno določajo življenjske poteke posameznikov in posameznikov, a je njihovo učinkovanje manj vidno, zamegljeno in manj neposredno, ker slabijo vsakršne kolektivne tradicije in naraščajo pritiski individualističnih vrednot. Zato ljudje v primežu induciranih izolacij in družbene amnezije vidijo družbeni svet kot nepregleden in nepredvidljiv, poln tveganj, s katerimi se je treba spopasti kot posameznik ali posameznica, kot bi ne bilo drugih, ki živijo v enakih okoliščinah in se srečujejo z enakimi tveganji. **Za mlade ljudi v osemdesetih in devetdesetih letih je bilo značilno, da so iskali biografske rešitve za strukturne probleme in tako uspešno padali v past discipliniranja in privatizacije.** Prav zato je treba “protiglobalizacijske” dogodke v Seattlu, Goeteborgu, Pragi, Genovi, katerih jedro so nedvomno sestavljali mladi ljudje, brati kot prve množične oblike odpora na območju “zahodnega sveta” proti svetovnemu sistemu po revolucionarnem letu 68, kar je gotovo pomembno v simbolnem smislu, vendar še bolj v pomenu prepoznavanja “skupnih tem” delovanja, menjave vednosti, veččin, informacij in solidarnostne naravnosti, ne glede na to, da ne obstajajo nikakršna tradicionalna politična “skupna izhodišča” ali skupne ideologije⁴.

3. Socialna izključenost mladih

Globalizacija, v Sloveniji okrepljena z dodatnimi sunki tranzicijskih sprememb, vpliva na mlade ljudi skozi temeljne institucije, od katerih so odvisni v vsakdanjem življenju, skozi družinsko/

zasebno okolje, šolo in prosti čas. Sodobni kapitalizem od mladih zahteva sposobnosti hitrega prilagajanja spremenljivim razmeram, a ne učinkuje na vsakega mladega človeka enako. Čeprav bo gotovo veliko mladih ljudi našlo lastno pot v odraslo življenje, se zdi, da globalizacijska dogajanja sodobnosti uveljavljajo dve kontrastni skupini mladih: zmagovalce in poražence. Zmagovalci imajo družbene ter osebne vire, s katerimi izkoriščajo priložnosti, ki jih ponuja svetovno razširjanje neoliberalnega kapitalizma. Mladi ljudje, ki se ne zmorejo ali nočejo prilagajati globalizacijskim zahtevam, ker so osebno in družbeno nanje manj ali sploh nepripravljeni, tvegajo vstop med poražence. Oboji, zmagovalci in poraženci, imajo svojo usodo le delno v lastnih rokah, toda zmagovalci vedo, kaj z njo početi in kako jo usmerjati, da bodo od tega imeli korist. Dinamika visoke moderne je posebna v tem, da izjemno razširja krog tveganj mladih; mladi ljudje zaradi tveganj še zdaleč ne prihajajo več samo iz klasičnih deprivilegiranih družbenih okolij, iz nižjih razredov in družbenih manjšin, čeprav je seveda res, da je med “poraženci” še vedno več takih, ki živijo v neugodnih socialnih razmerah. Pomen klasičnih strukturnih prisil (razrednih, etničnih, rasnih, spolnih) se v sodobnosti sicer zmanjšuje ali vsaj nima več tako prevladujočega vpliva na življenjski potek posameznikov in posameznikov. Hkrati se krepijo silnice družbene neenakosti, ki delujejo v temeljnih institucijah ali organizacijah svetovne družbe, ki povzročajo klasično razredno strukturiranost družbe: v družini, izobraževalnem sistemu, zaposlovanju in prostem času. Mladi ljudje, ki pripadajo različnim družbenim razredom, se sicer med seboj razlikujejo v količini in vrstah virov, možnosti in priložnosti, a so konkretni izteki njihovih poti v odraslost bolj kot kdaj koli odvisni od umestitev in podpor na navedenih področjih. Dosedanji koncepti družbene ranljivosti mladih, ki so izhajali iz dveh teoretsko empiričnih podmen,

1. da so družbeno ranljivi predvsem mladi ljudje iz nižjih družbenih razredov, medtem ko so drugi bistveno bolj zavarovani, in

⁴ Posameznice in posamezniki ter skupine, ki se borijo “za drugačno globalizacijo” (katero? opeko lahko obračamo tako ali drugače, pa bo še vedno opeka), postanejo vidni ob demonstracijah na srečanjih G 8, Svetovne banke ali Mednarodnega denarnega sklada ...Ustavimo se za hip in si postavimo preprosto in naivno vprašanje: zakaj so sploh potrebna srečanja G 8 in drugih podobnih ustanov? Zakaj se osem voditeljev gospodarsko najmočnejših držav ne dogovarja na videokonferencah ali se tajno ne sreča na kakšni samotni kmetiji v Vermontu? Zakaj se raje postavljajo v izločbo in tako mesta, v katerih se srečujejo, prisiljujejo v militarizacijo in obsedna stanja? Odgovor je najbrž preprost: ker niso tam, da bi se kar koli dogovorili, ampak so tam, da bi se kazali. Njihova vloga je izključno spektakelska. So oglas globalizacije. Tam so, da bi jih videl bavarski podjetnik, ki se pravkar plašno odloča, ali naj vlaga na ruskem trgu. Tam so, da planetu sporočajo, kako so si simpatični in so torej investicije (ter dobički) majhnega podjetnika in velikih multinacionalk varni. Izžarevajo optimizem, zaupanje v prihodnost in enotnost namer; ponujajo lubrikante, brez katerih bi globalizacijska mašinerija škripala. Protiglobalisti seveda ne ustavljajo globalizacije. Prekinjajo zgolj njeno oglaševalsko sporočilo, vendar s tem ciljajo natanko v tarčo. Demonstrirati v Genovi kot središču spektakla je bolj praktično kot demonstrirati pred indonezijsko tovarno športne obutve, kjer “najkice” izdelujejo otroci, predvsem pa je mnogo bolj učinkovito: globalizacijo udarijo tam, kjer je najšibkejša, se pravi v trenutku, ko se prodaja, ko dela samo sebe. Več o globalizaciji kot fantazmi je najti v: A. Baricco: Next. Piccolo libro sulla globalizzazione e sul mondo che verterà.

2. da je koncept tveganja in ranljivosti treba vezati predvsem na mlade, ki so žrtve različnih oblik nasilja in zanemarjanja,

so videti enostranski in neprepričljivi (du Bois-Reymond, 1996).

Podobno kot drugod v Evropi se tudi mladi ljudje v Sloveniji srečujejo z novimi izzivi: odraščajo v državi, ki je med vzhodnimi srednjeevropskimi državami videti še relativno uspešna in stabilna in v kateri se intenzivno uveljavlja individualizirano družbeno kulturno ozračje, ki odpira nove možnosti in z njimi povezana tveganja. Naslanjanje na pretekle vire varnosti in zaupanja (vrednote, referenčna območja, sisteme socialne varnosti) ni več mogoče. Mladi ljudje in njihovi starši so prisiljeni v zgodnejše in bolj informirane izbire (o načinih in vrstah šolanja, prostočasnih dejavnostih, zgodnjem načrtovanju življenjskih poti ipd.), kar predpostavlja premik odgovornosti za lastna življenja tako rekoč v obdobje otroštva. Sodobne evropske in tudi slovenska družba zahtevajo zgodnja mentalna in vedenjska prilagajanja ob hkratno nasprotujočih razmerah zanje: podaljšano izobraževanje in podaljšano obdobje ekonomske odvisnosti sta v ostrem nasprotju z zahtevami po zgodnjih izbirah in prevzemanjem odgovornosti zanje. Podobno nasprotujoči so izzivi, ki prihajajo iz "zunanjega sveta": informacijske tehnologije in mediji ponujajo multikulturnost in globalni internacionalizem ter mlade obveščajo o novih kulturah in življenjskih stilih, kar po eni strani razširja njihova obzorja in jih "modernizira" (osvobaja tradicionalnih nacionalnih ujetosti), po drugi pa zlahka povzroča nove stiske in negotovosti.

V devetdesetih letih so se v študijah mladine razvili različni koncepti socialne ranljivosti. Britanski raziskovalec Bob Coles označuje kot socialno ranljive tiste skupine mladih ljudi, za katere se prehodi v odraslost kažejo kot posebej težavni in te skupine tudi natančneje določi: mladi ljudje s posebnimi potrebami, mladi ljudje, ki živijo v skrbništvu in/ali v javnih institucijah, ter mladi ljudje, ki živijo "alternativne" kariere in so vpleteni v razna prestopništva in tudi že resnejše kriminalne dejavnosti (Coles, 1997: 69). Zanimiva je tudi Schuytova (Schuyt, 1995: 8) opredelitev ranljivosti; posebej družbeno ranljivi so tisti mladi, ki so v medsebojni odvisnosti od socialnih institucij deležni več sankcij in družbenega nadzora kot podpore in koristi.

Prepričani smo, da bodo družbena ranljivost in življenjska tveganja prenehala biti lastnost omejenega, manjšinskega dela mladih ljudi, nasprotno, postajajo prevladujoče, večinsko

kulturnosocialno okolje kohorte sodobnih mladostnikov in mladostnic.

Družbe visoke moderne sistematično proizvajajo tveganja in v tem se slovenska družba prav nič ne razlikuje od drugih razvitih evropskih družb. Prav tako ni nikakršno odkritje, da so socialna tveganja neenakomerno porazdeljena, ali kot pravi Beck:

"Podobno kot bogastvo se tudi tveganja prilegajo razrednemu vzorcu, le da gre tu za obratno sorazmerje: bogastvo se vselej zgošča na vrhu, tveganja na dnu družbene hierarhije. V tem smislu tudi nova tveganja visoke moderne krepijo razrednost družbe in je ne odpravljajo. Revščina priteguje nesrečno obilje tveganj in nasprotno, bogastvo v dohodku, moči in izobrazbi lahko zagotavlja varnost in brani pred tveganji" (Beck, 1992: 35).

Kljub tej temeljni ugotovitvi je mogoče reči, pravi Beck, da razredne vezi (vsaj na ravni subjektivnih občutkov pripadnosti) slabijo, zaradi česar ni več mogoče predvidevati življenjskih stilov in političnih prepričanj zgolj na podlagi informacij o poklicu, izobrazbi ali družinskem okolju. Novo obdobje Beck imenuje "kapitalizem brez razredov" (1992: 88). V individualiziranih življenjskih potekih so ljudje prisiljeni postavljati sebe v središče lastnih življenjskih načrtov in reflektivno konstruirajo svojo biografijo. Zaposlitev in delovno mesto že dolgo nista več arena močnih družbenih konfliktov, nanju se veže predvsem strah pred nezaposlenostjo, ki ponika po starostni lestvici navzdol, tako rekoč v obdobje otroštva, kar kažejo tudi naši podatki iz raziskave o osnovnošolski mladini (tabela 2).

Nikakršne empirične evidence ni, da bi se v sodobnosti razporeditev družbenega bogastva in moči kakor koli bistveno spremenila, Beck celo ugotavlja, da kaže slika družbene neenakosti v zahodni Evropi "osupljivo stabilnost" (1992: 91). V podobno smer kažejo podatki o družbenem razslojevanju v Sloveniji: medtem ko je "objektivno" podoba slojevitosti slovenske družbe mogoče prikazati v klasični piramidni obliki, se subjektivne presoje ljudi o lastnem položaju v slojevski strukturi (slojevska samouvrstitev) izražajo v obliki "čebule". Ne glede na lastni dejanski slojevski položaj se večina ljudi v Sloveniji vidi v slojevski sredini (Hafner Fink, 1999). V marksističnem izrazoslovju bi rekli, da družbeni razredi obstajajo le še "po sebi" in ne tudi "zase", da so torej ljudje izgubili oziroma ne razvijajo zavesti razredne pripadnosti. Ali je torej mogoče govoriti o "epistemološki samoprevari" visoke moderne, ki se izraža kot naraščajoča razlika med empiričnimi socialno-ekonomskimi položaji ljudi in subjektivnimi percepcijami, ki jim je dovoljeno

Tabela 2: Spodaj je naštetih nekaj mogočih problemov in težav mladih danes. Ob vsakem posebej označi, kako velik problem je to zate osebno.

	zelo velik %	srednje velik %	sploh ne %
Bojim se, da se ne bom mogel/-la zaposliti.	27,3	49,6	23,1
Osamljenost.	22,3	33,8	34,9
Bojim, da bi bil/a odvisen od drog.	30,2	14,9	54,8
Pomanjkanje prostega časa.	21,6	54,0	24,4
Strah me je neuspehov v šoli.	38,5	45,7	15,7
Starši preveč pričakujejo od mene.	14,4	34,8	41,9
Večkrat pomislim na samomor.	15,9	12,5	71,6
Spolnost.	10,7	37,1	52,2
Učitelji mi delajo krivico.	18,2	39,9	42,9
Pomanjkanje denarja.	18,1	43,9	38,0
Bolezen, invalidnost.	38,8	16,9	44,2

N = 1687 učencev in učenk 8. razredov osnovnih šol

Vir: Ule, Renner, Čeplak, Tivadar: Socialna ranljivost mladih, (2000: 97).

sanjariti in bloditi? Življenjske možnosti ljudi torej ostajajo visoko razredno in kolektivno določene, a jih ljudje dojemajo individualno in iščejo rešitve na zasebne in izolirane načine. Prav tako se tveganja dojemajo individualno kot posamične krize in primanjkljaji in ne kot učinki procesov, ki so zunaj osebnih dometov. Izguba zaposlitve je tako videti kot osebna smola, neuspeh v šoli kot pomanjkanje truda in sposobnosti, mladinska odklonskost kot pomanjkanje družinske vzgoje in trdnih vrednot in podobno. Ne trdimo, seveda, da nič od tega ne drži, trdimo le, da se polovične zgodbe prodajajo kot cela (vsa) zgodba. Individualizacija tveganja pomeni, da se situacije, ki bi nekoč klicale po kolektivni in politični akciji, zdaj razlagajo kot nesrečne zgodbe tega ali onega, ki jih lahko reši le ta ali oni na individualni ravni z osebnim delovanjem.

Mladi ljudje so videti izredno dojemljivi za "tveganjske diskurze", kar nedvomno vpliva na njihove življenjske izkušnje, načrte in življenjske stile. Če pogledamo, česa in kako močno se bojijo štirinajstletniki in štirinajstletnice v Sloveniji, bi lahko rekli, da so preplašeni bolj, kot bi bilo dobro in potrebno. Še v šestdesetih in sedemdesetih letih je mladino obdajal ovoj "moralne panike", ki jo je vztrajno gojila odrasla etabrirana družba v strahu pred novo samozavestjo, odločnostjo in radikalnimi zahtevami mladih tistega časa. Danes bi lahko rekli, da se je panika preselila na drugo stran, le da ni več moralna panika odraslih, temveč eksistenčna panika otrok. **V političnih pojmih si hujšega poraza mladih tako rekoč ni mogoče predstavljati.** Kako neki je odrasli etabrirani družbi uspelo mlade tako zelo in tako zgodaj prestrašiti, da v nekaj letih preskočijo od strašnega volka in hudobne čarovnice na strah pred aidsom in nezaposlenostjo?

Percepcije tveganj in nevarnosti so kulturno konstruirane, so učinki medijske izpostavljenosti, lastnih izkušenj in norm ter strahov ljudi, s katerimi so mladi v vsakdanjem stiku. Vpis na ugledno srednjo šolo zelo verjetno dojema kot tvegano dejanje odličnjak, ki je zrasel v družini nižjega delavstva v primerjavi z enako usposobljenim vrstnikom iz premožnejše družine, ki enako dejanje dojema kot gladek in logičen korak na načrtovani življenjski poti.

Individualizacija tveganja gre z roko v roki z individualizacijo odgovornosti in dosežkov; obe sta vrednoti, ki ju nenehno utrjujejo mediji, izobraževalni sistem, industrija zabave in skrbni starši. Kombinacija pritiskov k individualni odgovornosti (ki je sredstvo discipliniranja) na eni strani in izkušnje dejanske nemoči in ranljivosti na drugi proizvajajo močne občutke vseprisotnosti tveganj in nevarnosti. Negotovost in dvom pronicata v vse razsežnosti življenja mladih, samoidentitete postajajo spremenljive in odvisne od nenehnih različnih razlag.

V obdobju ene generacije je prišlo do radikalnih sprememb v življenjskih izkušnjah mladih v Sloveniji; šolske izkušnje in izobraževalni sistem današnjih osnovnošolk in osnovnošolcev se zelo razlikujejo od tipskih izkušenj njihovih staršev; današnjega trga delovne sile prejšnja generacija ne bi prepoznala. Ne glede na socialni izvor velikanska večina mladih (v Sloveniji je takih 98 odstotkov) nadaljuje šolanje po končani osemletki, izobraževanje na visokih in višjih ravneh ni več zgolj izkušnja elitne manjšine. Izobraževanje postaja potrošno blago, ki je interno hierarhizirano kot vsaka druga potrošna dobrina: bolj ko je dostopno večini, hujše so notranje (formalne in

neformalne) razlike, kar razlikuje tudi izobraževalne želje otrok in njihovih staršev. Boji za vstop v ugledne šole postajajo vsakdanje porabniško pravilo.

Sočasno s podaljševanjem šolanja se razteza obdobje odvisnosti ali polodvisnosti mladih od izvornih družin. Podaljšana odvisnost od staršev, ki nikakor ni le materialne narave, je proces, ki je opazen povsod po Evropi, le da so regionalne razlike velike. Za Slovenijo velja, da je ta proces posebej izrazit (Rener, 1996). Nekateri avtorji (Furlong, Cartmel, 1997: 9) menijo, da socialne in čustvene vezi med otroki in starši kljub podaljšani ekonomski odvisnosti v resnici slabijo, medtem ko se krepi vpliv vrstnikov in množičnih medijev. Raziskovanja, ki smo jih opravili v Sloveniji na različnih skupinah mladih, takega vtisa ne potrjujejo, prej nasprotno. Še posebej, ko je govor o socialni ranljivosti mladih, je videti, da je prav pomanjkanje družinske podpore odločilen dejavnik ranljivosti in tveganj, kar bi z vidika individualizacijskih teorij ne smelo biti presenetljivo. Če so vplivi klasičnih socioloških determinant manj jasni in bolj posredni in so v odsotnosti kolektivnih tradicij in kolektivnih socialnih identitet tveganja in odgovornosti individualizirani, potem nedvomno narašča pomen neposrednih vsakdanjih okolij, v katerih se gibljejo mladi.

A ključni problem "nove individualizacije" mladih vidimo drugje, prav v omenjeni epistemološki prevari visoke moderne, v kateri poteka dekonstrukcija mladine v množico individuov, ki se vsak zase, globoko v zasebnosti potegujejo za čim boljši življenjski prostor in ne vidijo, da kolektivne in politične probleme drobijo v pesek samodiscipliniranega delovanja.

4. Scenariji ...

Med družboslovnimi analitiki sodobnih zahodnih družb v devetdesetih letih obstaja soglasje, da globalizacijski procesi ob koncu tisočletja ne vodijo k višjim stopnjam družbene enakosti, temveč prej k posebni "okamenitvi" družbene strukture razvitih industrijskih družb. Posebni so zato, ker gre za na videz nasprotujoč proces vse večje individualizacije, ki se postopoma osvobajata vplivov klasičnih strukturnih prisil ob hkratnem drugačnem, premeščenem učinkovanju klasičnega sistema družbene neenakosti. Britanski raziskovalci so v tem smislu skovali sintagmo "strukturne

individualizacije" (Nagel in Wallace, 1997). V poskusu razumevanja tega pojava sta nemška avtorja Berger in Sopp (1995) zapisala, da se klasični dejavniki družbenega razlikovanja in neenakosti danes vpeljujejo oziroma prevajajo v naraščajočo zahtevo "po individualnih izbirah", kar najbolj (pri)zadeva prav mlade ljudi. Posledice takih razmer kažeta dva mogoča scenarija:

a) V prvem scenariju se za del mladih socialna mobilnost povečuje, pa tudi individualizacija njihovih življenjskih potekov. Del mladih torej uspešno izrablja razlike življenjskih svetov, uporablja nove možnosti udeležbe in se uspešno identificira s kulturno hegemonističnimi družbenimi skupinami. Ta skupina mladih je javno in medijsko izpostavljena ter ustvarja vtis o odprti in pluralni moderni družbi. Sestavljajo jo pripadniki/-ce različnih izvornih (družinskih) socioekonomskih statusov, različnih nacionalnosti in ras, zato je videti, da je njihova vključenost dejansko odvisna od (pravih in pravočasnih) individualnih izbir. Družba kot celota je videti strpna, multikulturna, koherentna in integrirana.⁵

b) Drugi scenarij osvetljuje položaj drugega dela mladih ljudi. Tu se zahteva po individualnih izbirah sprevača v tveganja, prihaja do socialne mobilnosti navzdol, saj so hkrati izostali tradicionalni viri gotovosti in varnosti. V tem scenariju so mladi posamezniki in posameznice dezorientirani, trpijo zaradi statusnih neskladij in pritiskov po samorefleksivnosti, ki jih ne zdržijo, zato so individualni zlomi pogosti. Družba kot celota je videti dezorientirana in dezintegrirana, zaradi česar so različni (politični in duhovno-religiozni) ideološki fundamentalizmi, ki se ponujajo kot poenostavljene, črno-bele "rešitve", privlačni za široke dele mladih.

To, kar oba scenarija povezuje, je nasprotujoče videnje globalizacijskih procesov. Družbene spremembe potekajo v eroziji tradicionalnih oblik vednosti in znanja ter tradicionalnih oblik komunikacij, te postopoma nadomešča visoko specializirana izvedenska vednost. Mladi in njihova neposredna življenjska okolja (starši, šolski sistem) se torej nenehno srečujejo z drobljenjem tradicionalnih oblik vsakdanjega življenja in so pahnjeni v izvedenski tip samorefleksivnosti, na katerega se naj naslanjajo, čeprav je nepregleden in slabo ali sploh neobvladljiv. Zanesljive usmeritve in področja sklicevanja, ki so bila še nedavno nujna za identitetno oblikovanje, se nadomeščajo s samorefleksijo, ki temelji zgolj na časovno

⁵ Značilen primer spodbujanja takega scenarija je rasno etnična ikonografija MTV-ja; enako ideologijo ponujajo oglasi velikih blagovnih znamk; pravkar lahko rasno pestro mizansceno opazujemo ob javnih nastopih predsedniških kandidatov v ZDA.

omejeni, prehodni, hitro spreminjajoči se vednosti. Zato postajata negotovost in ambivalenca osrednja značilnost mladostnih izkušenj. Zygmunt Baumann (1992) je življenje v znamenju ambivalence označil kot izjemno zahtevno in izčrpavajoče. To, kar se od posameznikov in posebej mladih ljudi zahteva, je nenehno spreminjanje osebnih projektov, nenehne spremembe v samointerpretacijah in biografskih konstrukcijah. Giddens temu pravi nenehno potekajoča življenjska politika, Beck pa samoinvencija. Nič čudnega torej ni, da so mladi kronično utrujeni od težaškega dela »samonastajanja«.

A vrnimo se k scenarijema. Ali je mogoče omenjena scenarija natančneje oceniti oziroma kolikšne dele mladih ljudi zajemata? V zadnjih letih se v družboslovju pojavljajo tudi številčne ocene; najmočnejši odmev je imela teza o t. i. "dvetretjinski družbi", ki se je pojavila v Nemčiji sredi osemdesetih let, imela sprva zelo političen podton, a so jo prevzeli tudi številni raziskovalci/-ke mladine. Teza govori o tem, da je treba opustiti naivne ideološke predstave o progresivnem loku družbenega razvoja sodobnih in predvsem prihodnjih družb in ga nadomestiti z realnejšo predstavo o dvetretjinski delitvi družbenega bogastva in blaginje, kar pomeni posebej izražati grobo dejstvo, da bo ne glede na gospodarsko rast, produktivne stroške in produktivnost dela tretjinski del vsake generacije socialno izključen oziroma prisiljen živeti na družbenem obrobju (Nagel in Wallace, 1997).

Teza je seveda sprožila številne polemike, toda ob koncu devetdesetih so jo zlasti nemške strokovne diskusije zaostriale do te meje, da napovedujejo razmerje 20 : 80, kar pomeni, da bo 20 odstotkov prihodnjih generacij mladih živelo v blaginji, medtem ko se bo drugih 80 odstotkov gibal v bližini meje revščine. Makroargumenti v prid (zaostrene) teze o večinski družbeni marginalizaciji mladih so naraščajoči notranji dolgovi najrazvitejših evropskih držav, strukturna brezposelnost in dekonstrukcija socialne/blaginjske države. Slednje bo najbolj prizadelo mlade generacije; mladi so še zmeraj socializirani v delovno etiko in možnosti individualnih dosežkov, koder naj bi trud in prizadevanja prinašala uspeh, a so hkrati vse bolj izključeni iz zaposlitve in drugih oblik formalne udeležbe, ko naj bi se taka etika sploh še lahko uveljavljala. To naj bi bil pglavitni razlog, zaradi katerega več in vse mlajši mladi izbirajo alternativne, deviantne in kriminogene poti v odraslost. Coles tako na podlagi statističnih podatkov o storilcih kaznivih dejanj v Veliki Britaniji ocenjuje, da bo tretjina današnjih adolescentov do svojega tridesetega leta obtožena

vsaj enega kaznivega dejanja (Coles, 1997: 76). Britanske empirične raziskave o mladoletnih kršilcih in kršilkah kazenskoprvnih norm so pokazale, da večina mladih kršilcev/-k prav dobro ve, da kršijo norme družbeno sprejemljivega ravnanja in svojega početja ne odobravajo kot moralno sprejemljivega. Nasprotno, lastne načine prilaganja razmeram, v katerih živijo, bi prav radi menjali za "pravo službo" (fantje), kot si tudi dekleta želijo "zaposlitev in urejeno partnersko razmerje", ne pa "odvisnosti od socialnih podpor in samohranilskega starševstva" (MacDonald v Allatt, 1997: 94).

V zadnjem času se pojavljajo obrisi tretjega scenarija, ki vključuje sestavine prvega in drugega, a poudarja predvsem dvoje: pomen t. i. sivih področij trga delovne sile in "nove arene politične kulture" (Habermas, 1987). Gibanje v sivem področju trga delovne sile pomeni pridobivanje dohodka zunaj stalne zaposlitve in tudi zunaj območja državnih socialnih podpor, v območju samozaposlitev, zaposlitev znotraj lokalnih polformalnih mrež in podobno. Gibanje v sivi coni dela ne pomeni niti deviantnosti niti kriminogenosti in zahteva - podobno kot v prvem scenariju - izjemno prožnost in prilagajanje. Gibanje v sivi coni dela predpostavlja spremembe politične kulture v smeri večje intrageneracijske solidarnosti, pripravljenosti na osebna in skupinska tveganja in večjo potrošno zdržnost. Prožnost v tretjem scenariju se razlikuje od prožnosti v prvem po tem, da sta v prvem scenariju prožnost in prilagajanje posledica prisil, ki izvirajo iz tržnih nestabilnosti in diskontinuitete zaposlitvenih vzorcev, prožnost tretjega scenarija pa je bolj posledica osebne odločitve, izbire življenjskega stila, v katerem sta negotovost in tveganje samoumevna do te meje, da sta že modus nove kakovosti življenja. Tretji scenarij pomeni tako rekoč disidentski odgovor mladih na grožnje o večinskem izrivanju generacij in inteligentno samonaloženo oblikovanje, samodoziranje in intencionalno potrošno "skromnost" ter s tem večje možnosti za individualno avtonomijo, kakor jih ponujata prvi ali drugi scenarij.

5. Nazaj k izključenosti: o čem govorimo?

Najbolj družbeno ranljivi del mlade populacije se v analitskem instrumentariju družbenih ved v devetdesetih običajno razlaga s konceptom socialne izključenosti. Pojem družbene izključenosti (social exclusion, l'exclusion sociale) je v evropsko socialno politično govorico vpeljala Evropska komisija leta 1989, naslanjajoč se na francoski

pojem iz leta 1974, ter z njim najprej označevala "skupine ljudi, ki jih ne pokriva socialno zavarovanje" (Chisholm, 1997: 106). V devetdesetih sta se pojem in njegova uporaba kot požar razširila v politično korektno govorico evropskih institucij in v strokovne, predvsem sociološke in socialno politične diskurze, ne da bi bil koncept sam kdaj zares predmet natančne analize.

Raziskave Evrobarometra, ki so ta nejasni koncept izdatno uporabljale, so pokazale, da so anketiranci sami bolje opredelili koncept kot evropska politična in strokovna mašinerija. Socialno izključenost so razumeli ne toliko kot "objektivno" stanje stvari (npr. nizki dohodki, revščina, nezaposlenost, odvisnost od socialnih podpor), ampak kot občutek nepomembnosti, odvečnosti, zavrženosti in občutek nemoči, da bi lahko spremenili lastne razmere. Taki občutki so statistično značilni za tiste, ki nimajo lastnih virov dohodkov, so nezaposleni, imajo izkušnjo dezorganizacije družine in nimajo kakovostnih socialnih mrež. Na tej podlagi je Jill Jones razvila tezo, da so mladi ljudje *per se* marginalizirana skupina, ki je skoraj izključena iz državljanstva. Mladi ljudje, ki so posebej ranljivi in se gibljejo v "conah nevarnosti", so le vrh ledene gore (Jones v Chisholm, 1997: 109).

Ustavimo se za hip pri tej tezi. Koncept državljanstva je dvojen koncept pravic in dolžnosti in uteleša predstave o individualni emancipaciji in socialni integraciji, kar naj bi bil temelj družbenega reda sodobnih držav. Znano je, da desne politične ideologije, stranke in gibanja vselej poudarjajo pomen državljskih dolžnosti, državljskim pravicam pa namenjajo precej manj pozornosti. Raziskovalke/-ci mladine v Evropi v devetdesetih dokazujejo, da je brez državljskih pravic (političnih, civilnih in socialnih) od mladih ljudi nemogoče pričakovati, da bodo razvili občutke odgovornosti.

"Če naj mladi razvijajo občutke državljske odgovornosti, jih je treba obravnavati kot državljske in jim zagotoviti državljske pravice," sta jasni Jones in Wallace (1992: 154).

Če je mladim kot družbeni skupini – kljub vsej njihovi heterogenosti – sploh kaj skupnega, je to otežen ali prepovedan dostop do vseh treh razsežnosti državljanstva, iz političnega državljanstva so do 18. leta celo zakonsko izključeni. Drugače rečeno, kar konstituira mlade kot družbeno skupino, je natanko njihov socialni položaj na obrobju. V razmerah, ko je socialna izključenost mladih strukturna in ne naključna, ko je izobraževalni sistem nujnost za vse vsaj do

14. leta, a hkrati natančno nadzira, izbira in izloča, ko se načini legalne in ilegalne pacifikacije mladih ponujajo za šolskimi vogali in v bližnjih bifejih, ko se otrokom in njihovim staršem institucionalno nalagajo odgovornosti za socialno vključenost/izključenost v obdobje otroštva, pomeni oteževanje dostopa ali izključenost iz državljskih pravic ošabno in cinično držo do mladih, ki morajo biti hkrati "zreli" za življenjsko pomembne odločitve pri dvanajstih, a so "nezreli" v pravicah globoko v trideseta leta. Prestavitev političnega državljanstva (aktivna in pasivna volilna pravica) v zgodnejša leta seveda ne bi pomenila radikalnejših premikov v položaju mladih ljudi, bi pa v partitokratskih parlamentarnih demokracijah nemara prispevala k boljši vidnosti (problemov) mladih, za katerih glasove bi se bile stranke prisiljene vsaj truditi.

Vrnimo se še zadnjič h konceptu in lastni govorici. Govor in uporaba pojmov nista nevtralni dejanji. Rekli smo že, da je koncept socialne izključenosti, ki je najbolj v uporabi v govoru o družbeni ranljivosti mladih, pomensko vprašljiv. Tu skušamo opozoriti na eno od razsežnosti. Koncept je vprašljiv, če se predstavlja kot nepolitično, nevtralnno strokovno raziskovalno orodje, ki naj prepozna in pojasnjuje družbeni položaj ranljivih skupin. Brž ko mu odvzamemo politični naboj, režemo vezi, ki koncept vežejo na ekonomske in politične izvore, ki ravno proizvajajo procese, katerih učinek je realnost, ki jo koncept skuša zajeti. Koncept socialne izključenosti, kot ga danes večinsko uporabljamo, ne vsebuje razlagalnih izzivov svetovnim strukturam moči in porazdelitve družbenega bogastva. Razmerja gospostva in novi baronski razredi tako ostajajo nevidni. Nujnosti globalizacije svetovnega (liberalnega) kapitalizma in strukturne marginalizacije, ki jih nujno sprožajo, so videti kot vremenske napovedi, kot nekaj, kar je zunaj dosega človeškega poseganja. Koncept socialne izključenosti s seboj nosi pomen neizbežnosti in nemoči in deluje ideološko, ker odkriva učinke, ne da bi imel dovolj moči in poguma, da bi se spraševal po vzrokih. Zato je tudi družboslovna refleksija socialne izključenosti, in to toliko bolj, kolikor je odvisna od zahtev po praktičnosti in učinkovitosti, tudi sama ideološka, ko meri izključenost in predlaga načine njenega lajšanja. Individualna tveganja in izključenosti so natanko enako kot individualne pravice in svoboščine lahko le posledica kolektivnih zahtev in kolektivnega dela. Danes se gibljemo k privatizaciji tveganj in virov, še več, celo socialne utopije so videti kot stvar zasebnih sanjačev. Umetnost prevajanja zasebnih težav v javne zadeve in v politično silo je v nevarnosti, da bo zabrisana in pozabljena.

Ni naš namen hrupno nasprotovati konceptu socialne izključenosti, opozarjamo le na omejitve koncepta, ki je na zmagovitem pohodu v slovarje družbenih ved in v politične institucije Evropske unije.

Naš namen je bolj spomniti, da so prevodi iz zasebnega v skupno in javno mogoči, pa naj bodo danes videti še tako težavni.

Literatura

Allatt, P. (1997): *Conceptualising youth: transitions, youth and the public and the private*. V: Bynner, Chisholm, Furlong (ur.): *Youth, Citizenship and Social Change*, Ashgate.

Baudrillard, J. (1988): *Selected Writings*, Oxford University Press.

Baricco, A. (2002): *Next. Piccolo libro sulla globalizzazione e sul mondo che verra'*. Feltrinelli, Milano.

Bauman, Z. (2001): *Community. Seeking Safety in an Insecure World*. Polity Press, Oxford.

Beck, U. (1992): *Risk Society. Towards the New modernity*. Sage, London.

Berger, R., Sopp, P. (1995): *Social Structure and the Life Course*. Opladin.

Bynner, Chisholm, L., Furlong, A. (ur.) (1997): *Youth, Citizenship and Social Change*, Ashgate.

Chisholm, L. (1997): *Sensibility and occlusions*. V: Bynner, Chisholm, Furlong (ur.), navedeno delo.

Coles, B. (1997): *Youth and Social Policy*. University College London.

Du Bois - Reymond, M. (1996): *Youth in the Netherlands. Research Report*, Rijswijk.

Furlong, A., Cartmel, F. (1997): *Young People and Social Change*. Open University Press.

Giddens, A. (1991): *Modernity and Self Identity, Self and Society in Late Modern Age*. Polity, Oxford.

Habermas, J. (1987): *The Philosophical Discourse of Modernity*. MIT Press, Cambridge.

Hafner Fink, M. (1999): *Družbena slojevitost in tranzicija v Sloveniji. Plenarno predavanje, Bogata in revna Slovenija, Slovensko sociološko srečanje, Portorož, 16. april 1999*.

Hanžek, M., Gregorčič, M. (ur.) (2001): *Poročilo o človekovem razvoju, Slovenija 2000-2001. Urad R Slovenije za makroekonomske analize in razvoj, Ljubljana*.

Jones, J. (1995): *Leaving Home*. Open University Press.

Jones, J., Wallace, C. (1994): *Youth, Family and Citizenship*. Open University Press.

Lasch, S. (1992): *Modernity and Identity*. Blackwell, Oxford.

Miheljak, V. (ur.), (2002): *Mladina 2000. Aristej, Maribor*.

Nagel, U., Wallace, C. (1997): *Participation and identifications in risk societies: European perspectives*. V: Bynner, Chisholm, Furlong, navedeno delo.

Reher, T. (1996): *Mladina in družina. V: Ule in drugi: Predah za študentsko mladino, Urad za mladino, Zavod za šolstvo, Ljubljana*.

Schuyt, C. (1995): *Vulnerable Youth and their future*, Ministry of Health, Welfare and Sport - Directorate of Youth Policy, Amsterdam.

Ule, M., in druge (2000): *Socialna ranljivost mladih, Aristej, Maribor*.